

ABDULLAH İBNÜ'L-MUKAFFÂ'NIN "RİSÂLETÜ'S-SAHABE" ADLI RİSÂLESİ: TAKDİM VE TERCÜME

Doç.Dr. Mustafa DEMİRCİ
Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

ÖZET

Abdullah İbn Mukaffa Abbasilerin kuruluş yıllarında yaşamış İran kökenli bir bürokrattır. Abbasi devleti kurulurken İbn Mukaffa halifeye bir Risale sundu. Bu Risalede devrin sosyo-ekonomik yapısı, devrin orduları, idari ve hukuki alandaki aksamalar, din-siyaset ilişkileri konularında bir takım önerilerde bulundu. Bu Risale İslam siyasi düşüncesinin en özgün ve en erken örneklerinden biridir. Ayrıca yazarın problemleri tasvir ederken gözlemlerine dayanarak aktardığı bilgiler o devrin yapısal tarihini ele verir. Özellikle hukuk alanında bir anayasa yapılmasını önermesi ve hukukla ilgili yaşanan sorunları tasviri dikkat çekicidir. Görüşlerini gerek doğuda gerek batıda uzun tartışmalara konu olmuştur. Hatta batılılar yazarın bu görüşlerini İslam siyasi geleneğindeki en laik düşünce örneklerinden biri olarak değerlendirmişlerdir. Bu makalede yazar ve Risale hakkında kısa bir tanıttımdan sonra söz konusu Risale'nin Türkçe tercümesi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Mukaffâ, Abbasiler, Risâle.

ABSTRACT

Abdullah Ibn Mukaffa and His Risalatu's-Sahabe: Introduction and Translation

Abdullah ibn Mukaffa is a bureaucrat originally from Persia who lived in the early years of the Abbasids. When the Abbasid state was established Ibn Mukaffa presented a Risala (treatise) to the Caliph. In this Risala, he made some suggestions about the socio-economical structure, the military, the problems in the administrative and legal areas and the relationships between religion and politics. This Risala is one of the earliest unique text-examples of the Islamic political thought. Moreover, information or the data reflected within the text while the author depicts the problems of the society gives us the structural history of an epoch. Especially his suggestion as to make a constitution and his depiction of the legal problems are noteworthy in terms of legal history. His ideas have been subject to longstanding discussions in the Eastern and Western worlds. His ideas have been considered by the Western intellectual circles as one of the most secularist examples of Islamic thought. In this article a short introduction of the author and his Risala is made and in the following the Turkish translation of the Risala is given.

Key Words: Ibn Mukaffa, Abbasids, Risala.

İslam fetihleri neticesinde hükümlan olunan bölgelerde iki kadim siyâsî, kültürel ve sosyal gelenek hakimdi. Bunlardan biri Yunan uygarlığına kadar geri

giden, daha sonra Roma ve Mısır medeniyetleri ile bütünleşen, Helenistik devir ile beraber kısmi bir canlanış geçirdikten sonra Hıristiyanlığın etkisi altındaki Greko-Romen Medeniyetidir. Diğeri ise Perslere kadar geri giden ve muazzam siyâsî teşkilatı ve yerleşik gelenekleri ile dünyayı büyüleyen İrani kavimlerin medeniyeti olan Pers-Sasânî medeniyetidir. Her iki medeniyet de İslam fetihleri karşısında askeri ve siyâsî bakımdan mağlup olmuşlarsa da; yaşayan kültürleri, gelenekleri, teşkilatları, ilahiyatları, felsefeleri, temsilcileri ve sosyal yapıları ile İslâmî inançlar ve yapılar karşısında uzun soluklu bir direniş göstermiş; onunla diyaloga girmiş veya pek çok bakımdan onu etkilemek suretiyle bir çok alanda İslam kültürüne ve medeniyetine sızarak kalıcı olmuştur.¹ Hicri ikinci asrın başlarında sadece İrani geleneklerle İslam arasında değil, aynı zamanda İran/Sasânî geleneği ile Yunan/Helen gelenekleri arasında da, özellikle kâtipler ve idarecilerin muhitindeki eğitimli sınıflar arasında çetin bir mücadele yaşanmaktadır. Bu devirde özellikle İran devlet geleneği maliye ve bürokratik usuller bakımından pratikte faydalı unsurlar barındırıyordu. Bundan dolayı ilk Müslüman yöneticiler, mağlup milletlerin kendi içlerinde yaşattıkları gelenekler arasında faydalı buldukları unsurları kullanmaktan çekinmediler.² Bu durum da sonuçta İrani unsurları, özellikle de dihanlar arasından çıkan kâtipler sınıfını idari alanda daha imtiyazlı bir konuma getirdi.³

İslam tarihinin ilk devirlerinde antik dünyadan tevarüs eden kültürler ile İslâmî devirde ne türden bir etkileşim yaşandığı, bu etkileşimin hangi kanalları ile sağlandığı ve kültürel bir sistem olarak bu sürecin direnç noktaları ve uyum alanlarının neler olduğu konusu, müstakil olarak sosyal, siyâsî, felsefi ve kurumsal cihetleri ile şümulü bir bakış açısıyla ele alınmayı gerekli kılmaktadır. Böylece antik miras ile İslâmî değerlerin temas noktalarını ve İrani-Samî gelenekler ile İslâmî geleneklerin karşılaşması sonucu ortaya çıkan etkileşimin bir medeniyet hayatı içinde uyandırdığı akislerin ortaya konması son derece ehemmiyetlidir.

Bu yazımızda özellikle İrani miras ile İslâmî gelenek arasındaki etkileşimi ve bunun pratik yansımalarını temsil ettiğini düşündüğümüz; İrani bir kâtip olan Abdullah İbnü'l-Mukaffâ'nın Abbâsîlerin kuruluş yıllarında Abbâsî halifesine sunduğu ve devletin yeni siyâsî bünyesinin oluşturulması için bir dizi islah ve

¹ Zerdüştlüğün İslam kültürü üzerindeki etkileri hala çok iyi incelenmedi. İran kültürü ile İslam arasındaki etkileşimi kapsamlı bir şekilde ele alan kapsamlı bir çalışma için bkz. Cemşid K. C. Hoksý, *Conflict and Cooperation, Zoroastrians Subalterns and Muslim Elites in Medieval Iranian Society*, (New York: Columbia University Press, 1997), S. 207. Zarrinkub, *Tarikh-i Iran ba'd az Islâm*, nd ed. Tehran 1976. Bkz. Jany János, "The Four Sources of Law In Zoroastrian And Islamic Jurisprudence", *Islamic Law and Society* (2005), XII/ 3, s. 291-333.

² Ridvan Seyyid, *el-Ümme ve'l-Cema'a ve's-Sulta*, Beyrut-1984, s. 101.

³ İran asıllı grupların ve bunların oluşturduğu mezheplerin İslami dönemdeki etkinliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ferhat Daftary, "Sectarian and National Movements in Iran, Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early 'Abbasid Times", *History of Civilizations of Central Asia*, C. IV/1, Edit: M.S. Asimov ve C. E. Bosworth, Unesco (trc. Çev: Dr. Mehmet Atalan, "Emevîler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan Ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi Ve Milliyetçi Hareketler", *Kelam Araştırmaları*, IV / 2 (2006), s. 139-158.

reform niteliğinde öneriler ihtiva eden *Risâletü's-Sahâbe*'sinin tercümesini sunacağız.

*Risâletü's-Sahâbe*nin kendisi kadar, İrânî kültür ile yetişmiş ve siyasi bir idea olarak bu geçmişe değişik eserlerinde sık sık atıfta bulunan yazarı da ilgi çekicidir. Bu özellikleriyle İbnü'l-Mukaffâ, İslam siyâsî düşüncesinin ve ilim geleneğinin çok erken bir devrinde Fars geleneğine olan aşinalığı, bürokratik tecrübesi, siyâsî meselelerdeki derinliği ve aktif islahatçı tavırlarıyla İslam düşünce tarihinin en özgün şahsiyetlerinden biridir. Ayrıca ele aldığımız *Risâle* hem çağının pek çok meselesine parmak basması ve bir devre tanıklık etmesi, hem de İslam siyâsî düşünce tarihinin en eski sistematik siyâsî manifestolarından biri olması yönüyle ayrı bir önemi haizdir. Bu *Risâle*'yi İrânî kültürün İslam kültürüne aktarılmasında ve yönetimin her kademesinde aktif bir sınıf olan kâtiplerin ulemadan farklı olarak siyâsî, dînî, hukûkî ve mâlî meselelere bakışlarının bir göstergesi olarak da yorumlayabiliriz. Bu özelliğinden dolayı, *Risâle* üzerinde çalışan pek çok batılı araştırmacı tarafından, yıkılan Sasânî siyâsî modelinden imgeler taşıdığı iddialarının da konusu olmuştur.

Abdullah İbnü'l-Mukaffâ'nın 106/724 veya 102/720 yıllarında İrân'ın Cûr (Firûzâbâd) kasabasında, eski bir İrân zâdeganının çocuğu olarak dünyaya geldiği, tahmin edilmektedir.⁴ Babası Dâdaveyh, bir dönem Emevîlerin ünlü Irak genel valisi Haccac b. Yusuf'un (75/695-95/714)vergi tahsildarlığını yapmış, bir görevini kötüye kullandığından dolayı işkence yapılırken eli sakat kaldığından kendine "eli büzük" veya çolak anlamına gelen "mukaffâ" lakabı verilmiştir. Ayrıca Arapça kaynaklar, babasının ömrünün sonuna kadar Mecûsi dini üzerinde yaşadığına vurgu yaparlar. Abdullah'ın asıl İrânî adı ise Ruzbih'tir.⁵ Bu dönemde İrânî unsurlar Sasânîlerden beri devam ettirdikleri katiplik mesleğindeki tecrübelerinden dolayı baba mesleğini sürdürmüş, Emevîlerin Kirman e Horasan gibi doğu eyaletlerinde malî ve idarî teşkilatın bürokratik kademelerinde imtiyazlı konumlarda bulunmuşlardır.⁶

İbnü'l-Mukaffâ'nın Basra'da geçirdiği çocukluk dönemi, Abdümelik b. Mervân'ın (65/685-86/705) Farsça ve Rumca tutulan divanları ve resmi yazışmaları Arapçalaştırma reformlarını yaptığı döneme rastlar. Üstelik bu reformların en hızlı gerçekleştiği yerlerin başında, İbnü'l-Mukaffâ'nın çocukluğunu ge-

⁴ Muhammed Kürd Ali onun 90/709 yılına doğru doğduğu kanaatindedir. 36 yaşında öldüğü dikkate alınırsa 142/759 veya 143/760 yılında öldürüldüğü görüşü kendiliğinden yanlış olmaktadır. Bkz. *Ümerâu'l-Beyân*, Kahire-1948, 2. Baskı, I. 103. F. Gabrielli ise İbnü'l-Mukaffâ'nın 36 yaşında öldüğünden ve doğum tarihinin de en erken 102-103/720 yılında olması gerektiğinden hareketle 139/756-757 yılında öldürüldüğü kanaatindedir. *El*, III, 907.

⁵ Muhammed b. Abdus el-Ceşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, nşr: Mustafa Sakkâ-İbrâhim Ebyârî-Abdu'l-Hafiz Sa'lebî, Kahire 1401/1980, s.103-104; Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed ibn Hallikân (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk: İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1977, I, 412-413.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Ferhad Daftary, "Sectarian and national movements in Iran, Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early 'Abbasid times", s. 41-59.(Türkçe tercümesi için bkz. "Emevîler Döneminde ve Abbasilerin ilk Dönemlerinde İrân, Horasan ve Maveraü'n-Nehr'de Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", s.139-158.

çirdiği ve Emevîlerin ünlü valisi Haccac b. Yusuf'un valiliğini yaptığı Irak bölgesi geliyordu.⁷ Bu dönemde dîvanların Arapçalaştırılmasının, uzun vadede İranlı kâtiplerin imtiyazlarına büyük bir darbe indireceğini fark etmede gecikmeyen babası; ilk eğitimini Cûr şehrinde Mecûsi geleneği üzerine alan İbnü'l-Mukaffâ'ya, diğer İran asıllı kâtipler gibi kâtiplik mesleğinin geleceğinin artık Arapça bilmekten geçtiğini hemen fark eder ve bundan dolayı da oğlunun bürokrasi mesleğindeki geleceğini garantiye almak maksadıyla, Arap-İslam kültürü ile yetiştirmek için bizzat babası tarafından eğitimi ile yakından ilgilenilir. Bu amaçla Arap-İslam geleneğine göre yetişmesi için Basra'daki ünlü ediplerden dersler almasını sağladığı gibi ona Arap geleneğine uygun olarak Ebû Amr künyesini verdiği aktarılmaktadır.⁸ Çocukken aldığı Mecûsi-İranî eğitimin üzerine, içinde yetiştiği zengin ve canlı bir kültür merkezi olan Basra'daki entelektüel muhitten de etkilenmiş, devrin alimlerinden ve yöneticilerden dersler almıştır. Basra'daki canlı fikri tartışma ortamında İran siyâsî geleneği ile birlikte Yunan ve Hint kültür ve medeniyetine ait bilgileri de edinmiştir. Böylece, eserlerinde açıkça görülen Arap dilinin yanında, tarihten felsefeye, ahlaktan mantığa, siyasetten edebiyata kadar geniş bir kültürel ve ilmi birikime sahip olmuştur. Bu haliyle İbnü'l-Mukaffâ, Basra'nın canlı kelim, dil, tarih ve felsefe tartışmaları içinde yetişmiş, İranî geçmişten gelen fakat İslâmî bir çerçevede düşüncelerini ifade eden, Müslüman-Arap alim, muhaddis, ve ya mütekellim prototipinden farklı; eserlerinde Kur'an, Hadis ve İslami gelenek kadar başta İran metafiziği, Yunan ve Hint felsefesinden de faydalanan ve bunları kullanabilen genç bir aydın prototipi çizmektedir.⁹ Bu özelliğinden dolayı İbnü'l-Mukaffâ ve *Risâletü's-Sahâbe'si* gerek Batılı ve gerek Doğulu pek çok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bu eser üzerine bir araştırma yapan Goitein, O'nu Volter ve Russo'ya benzetmiş, siyâsî düşünceleri ve fikirlerine bakarak Makyavelli düzeyinde bir siyasi düşünür olarak değerlendirmiştir.¹⁰

İbnü'l-Mukaffâ'nın felsefî ve entelektüel birikiminin kökleri, Basra muhiti kadar, M.S. V. asırda Sasânî hükümdarı I. Hüsrev zamanında Cündişapur ve Ahvaz'da Yunanca ve Hintçe'den yapılan tercümelemlerle başlayan "*İran aydınlanmasının*" geride bıraktığı yazılı ve sözlü kültürel mirasa da dayanmaktadır.¹¹ Bir

⁷ Divanların Arapçalaştırılması hakkında geniş bilgi için bkz. Hassan Ahmed Hallaf, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, Beyrut-1986.

⁸ İbnü'l-Mukaffâ'nın Arapça'yı öğrendiği kimseler arasında o dönemin fesahatıyla ünlü ediplerinden Yemen asıllı âli Ethem'in ailesi yanında Basra civarındaki bedevilerle yakın ilişkiler kurarak onlardan da fesahat ve Arap diline ilişkin sağlam bilgiler almıştır. İsmail Durmuş "İbnü'l-Mukaffâ", *DA*, XXI, 130.

⁹ M. Muhammedî Mer'a, *Nuzumu'l-Mâliyye ve'l-İktisadiyye fî Devleti'l-Abbâsiyye*, Katar 1987, s. 58.

¹⁰ S. D. Goitein, *Dirasât fî't-Tarihî'l-İslâmî ve'n-Nüzümü'l-İslâmiyye*, İngilizce'den Arapça'ya çeviren: Atiye Kavsi, Kuveyt 1980, s. 61-63.

¹¹ I. Hüsrev zamanında Yunan, Hint klasiklerini tercüme etmişler ve bu eserler Abbasîler dönemindeki tercüme faaliyetinde önemli bir yer tutarak, Farsçadan Arapçaya aktarılmıştır. Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebu Ya'kup İshak İbnü'n-Nedîm (ö.385/995), *el-Fihrist*, thk. Rıza Mazinderânî, Daru'l-Mesire, Beyrut 1988, 132, 305, 309; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, trc. Lütfi Şimşek, İstanbul 2003, 35-37; Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara →

anlamda İbnü'l-Mukaffâ bu entelektüel geleneğin İslamî dönemdeki en güçlü temsilcilerinden birisi olarak öne çıkmaktadır. Bu alanda İbnü'l-Mukaffâ öncü bir rol da oynamış ve *Kelile ve Dimne*, *el-Mülûk*, *Ayinnâme* gibi eski İran siyasî geleneğine ve efsanelerine dair kitaplar yanında, *Aristo'nun Mantık* kitaplarını da tercüme ederek geride İslam kültürünün en kalıcı eserlerini bırakmıştır.¹² Eski İran dinlerini, efsanelerini ve tarihini anlatan kitapları tercüme etmesi ise İslam'a karşı İranî geleneğin savunucusu şeklinde algılandığından, kendine yönelik "zındıklık" suçlamalarının başlıca sebebi olmuştur.¹³ Aslında İbnü'l-Mukaffâ'nın bu tercümeleri niçin yaptığına yakından bakıldığında, Hind kültürünün, Sasânîler'in, Yunan-Roma geleneğinin yüzyıllar içinde biriktirmiş oldukları tecrübeleri, İslam entelektüel geleneğine, siyasî düşüncesine katmaya çalıştığını, bu şekilde de pek çok aktüel probleme pratik çözümler getirmeyi amaçladığını görürüz. Bu faaliyetleri çerçevesinde siyâset alanında özellikle iki mühim kitap yazmıştır: *Edebu's-Sağîr*'de Yunanlıların kişi siyasetini ve yönetimini, siyasî, felsefi olarak incelemektedir. *Edebu'l-Kebîr*'de ise Yunan siyasî düşüncesindeki şehir siyasetini ele almıştır.¹⁴

İlk siyasî deneyimine, Emevîlerin Irak genel valisi Ömer b. Hubeyre'nin oğulları olan Basra valisi Yezid b. Ömer ile Kirman valisi Dâvûd b. Ömer'in (127/744-130/748) yanında bir kâtip olarak başlayan İbnü'l-Mukaffâ, sahip olduğu özel yetenekler ve katiplik tecrübesinden dolayı, Emevîlerin yıkılıp Abbâsîlerin kurulduğu yıllarda da bu konumunu kaybetmemiş, sürdürmüştür. Abbâsîler döneminde hanedan ailesinden valî olarak görev yapan kimselerin yanında kâtip olarak çalıştığı dikkat çeker; Önce Abbâsî şehzadelerinden Basra vâlisi Süleyman b. Ali'nin, ardından yine Abbâsî ailesinden Kirman valisi İsa b. Ali'nin sekreterliğini yapmıştır. Esas şöhretine ise İsa b. Ali'nin zamanında (132/750-134/752) ulaşmıştır. Bir süre Halife Abbâsî halifesi Mansûr'un amcalarından Musul ve Ahvaz vâililiklerinde bulunan İsmail b. Ali'nin kâtipliğini ve çocuklarının mürebbiliğini de yapmış, kısa bir süre de Nişabur valisi Mesih b. Havârî'nin yanında kâtip olarak çalışmıştır.¹⁵

İbnü'l-Mukaffâ'nın öldürülme nedeni ve şekli konusu hala tartışmalıdır. Ölümünden sonra hakkında çıkan zındıklık iddiaları ve dini konulardaki alışıla-

→ →
2003, s. 90-94.

¹² Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebu Ya'kup İshak İbnü'n-Nedîm (ö.385/995), *el-Fihrist*, thk. Rıza Mazinderânî, Daru'l-Mesire, Beyrut 1988, 132, 305, 309; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, trc.Lütfi Şimşek, İstanbul 2003, 35-37; Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara 2003, 90-94.

¹³ Beydeba'nın *Kelile ve Dimne*'si, *Hudaynâme*, *Âyinnâme*, *Mazdek*, *et-Taç fi Sirati Enûşirvan*, *Edebu'l-Kebîr ve Ya'rifu Bimâ Karacisnes*, *Edebu's-Sağîr*, *el-Yetîme fî Resâil*, *Efista*, (Zerdüştlükle ilgili olup, şerhleri Arapça'ya çevrildi. Bunlardan bazıları şunlardır: *Hezar Efsane* (Binbir gece masalları), *Hurâfe ve'n-Nuzhe*, *ed-Dîb ve Sa'leb*(fabl), *Ruzbe'l-Yetîm*, *en-Nemrûd*, *Ahdi Erdeşir fi't-Tedrib*. Bunlar daha çok İran tarihine dair eserlerdi. Bkz. İbn Nedim, s.132; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Nizar Rıza, Beyrut ty. s. 413; Ayrıca bkz. Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme*, İstanbul 1996, s. 95-7.

¹⁴ M. Abid Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, trc. İbrahim Kalın, İst- 1997, s.670.

¹⁵ Cehşiyari, *el-Vüzerâ*, s. 105.

nın dışındaki yaklaşımlarından dolayı; bazı batılı araştırmacılar, onun fikirlerinden dolayı engizisyona(!) uğradığı gibi bir tartışmaya yol açmıştır. Diğer bir grup araştırmacı da aşağıda tercümesini sunduğumuz Risale'deki fikirlerinden dolayı öldürüldüğünü ileri sürmüşlerdir.¹⁶ Fakat Arapça kaynaklarda geçen rivayetler, zamanındaki siyasi hesaplaşmaların içinde taraf olduğundan dolayı, rakipleri ve kişisel hâsımları tarafından öldürüldüğüne işaret etmektedir. İbnu'l-Mukaffâ'nın öldürülmesi hakkında kaynaklardaki yaygın rivayetlere baktığımızda halifenin amcası Abdullah b. Ali adına yazdığı bir "emâname" belgesinin halife ile aralarının açılmasına sebep olduğu gösterilir. Mansûr'un halifelliğini kabul etmeyerek isyan eden Suriye vâlisi ve amcası Abdullah b. Ali, yenildikten sonra Mansûr'dan af dilemişti. Halife de kendisinden yazılı olarak af dilemesi halinde bağışlanacağını bildirmişti. Ancak Mansûr'un bir fırsatını bulup Abdullah'ı cezalandıracağı tahmin ediliyordu. İsa b. Ali tarafından İbnü'l-Mukaffâ bu "Emân" metnini hazırlamakla görevlendirilmişti. İbnü'l-Mukaffâ halifenin hiç bir açık bulamaması için yoruma kapalı, büyük bir zeka ürünü kabul edilen ve ağır şartlarla dolu bir emâname metni yazdı. Tam metni elimizde olmayan bu emannamede, "eğer halife sözünü tutmazsa, bütün hanımları boş ve bütün dinlerde kafir sayılacağı" gibi oldukça ağır ifadelerin bulunduğu rivayet edilmektedir. Bu ifadelere çok kızan Halife Mansûr'un, aralarında husumet bulunan Basra valisi Süfyân b. Muâviye eliyle İbnü'l-Mukaffâ'yı öldürttüğü nakledilmektedir. Bize göre ise İbnü'l-Mukaffâ'nın esas ölüm sebebi, Halife ile aralarında yaşananlardan çok, Irak valisi ile aralarındaki çok eskiye dayanan kişisel husumettir.¹⁷

İşte böylesi büyük bir ihtilal sonrası karışık dönemde, siyasî ve tarihî olayların tam merkezinde yaşamış, Emevîlerin son dönemlerinde üst bürokraside katip olarak görev yapmış, Emevîlerin çöküşüne ve Abbasî devrimine şahit olan İran asıllı bu genç katip, devrimden hemen sonra Halife Mansur'a, aşağıda tercümesini sunduğumuz Risâle'yi sundu. Daha sonraları *Risâletü's-Sahâbe* ya da *Risâletü'l-Haşimiyye* olarak da meşhur olan bu layihada İbnü'l-Mukaffâ, İslam toplumunun Emevîler'den Abbasîlere geçiş sürecinde yüz yüze olduğu askerî, malî, siyasî, sosyal ve dinî alanlardaki yaşanan değişimlere ve buna bağlı ortaya çıkan problemlere halifenin dikkatini çekmektedir. Yazar sadece sorunları göstermekle yetinmemekte, hemen ardından sahip olduğu entelektüel ve felsefi birikim, siyasî tecrübe ve keskin gözlemlerine dayanarak pratik çözümler önermektedir. Yazarın yaşanmakta olan problemleri ortaya koyarken yaptığı betimleme ve tasvirler; devrin az bilinen yapısal tarihine ilişkin siyasî, askerî, sos-

¹⁶ S. D. Goitein, *Dirasât fi't-Tarihi'l-İslâmî ve'n-Nüzümü'l-İslâmiyye*, s. 61-63

¹⁷ İbnu'l-Mukaffâ'nın ölüm sebebi hakkında geniş bilgi için bkz. İbn 'Asem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Futûh*, (I-VIII), Haydarabad 1907, VIII, s. 218-219; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yan*, II, 153; Mustafa Demirci, "Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ Ve "Risâletü's-Sahâbesi" *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı XXI, İzmir 2005*, ss. 120-122; Genel biyografisi için ayrıca bkz. Dominique Sourdel, "La Biyographie d'İbn al-Mukaffâ d'après les Sources Anciennes", *Arabica*, (I- 1954), s. 307-323.

yal ve iktisadi alanlarda çok önemli belge ve itiraf niteliği taşımaktadır. Yazarın bu tür ifadeleri, büyük değişmelerin yaşandığı bir dönemde, bütün bu olayların en merkezinde yer almış ve yaşananların derinden farkında olan bir sosyologun tespitleri, bilge bir siyasetçinin tahlilleri ve canlı bir tanığın itiraflarıdır. Bu haliyle tercümesini sunduğumuz risale, yazarının tarihsel gözlemlerden ve güncel problemlerden hareketle ortaya koyduğu, bu devrin gizli tarihine ışık tutan gerçek bir belge niteliği taşımaktadır.

Diğer yandan yazarın problemlerin çözümüne ilişkin sunduğu öneriler, İslâm Tarihinde mâlî ve iktisâdî alanda alışık olmadığımız ve çok az karşılaştığımız sosyolojik düşünce ve iktisâdî islah tarzında, bilinen en eski islahatçı yazı türlerinden biridir. Abdullah İbnü'l-Mukaffâ'nın hayatı, entelektüel kişiliği ve devletin yeni siyâsî bünyesinin oluşturulması için bir islah projesi olarak sunduğu *Risâletü's-Sahâbe'si*, yazarın şimdiye kadar üzerinde en az durulan eseri olmuştur. Bunda eserin metninin anlaşılması zor bir metni olması elbette etkili olmuştur. Emevîlerden Abbâsîlere geçiş sürecinin yapısal değişimini alışılmadık bir üslupla tahlil etmesi ve bunu ancak muhataplarının anlayacağı, zamanının bir takım olgularına göndermede bulunması, bu tür göndermeleri ise zamirlere yüklemesi de; kısa fakat oldukça kıymetli olan bu risalenin anlaşılmasını zorlaştırdığından, değerinin yeterince fark edilmemesine neden olmuştur.

İbnü'l-Mukaffâ eserin girişinde, Abbâsîlerin ihtilalinden hemen sonra karşılaştıkları büyük gâileler ile başa çıkmak için irade sahibi ve güçlü bir liderliğin zaruretine vurgu yaparak, liderliğin önemi üzerinde durmakta ve başta halife olmak üzere yöneticilere kararlılık ve irade tavsiye etmektedir. Bu bâdireden çıkmak için de görüş ve düşünce sahipleri ile istişarenin önemine dikkat çekmektedir. Yazar, sorunların görünenden çok daha derin ve yapısal olduğunu, bunun da ancak idârî, mali, askeri bakımdan mükemmel bir şekilde teşkilatlanmış güçlü merkezi bir devlet ve iyi tanımlanmış dini, siyâsî ve hukûkî bir yapının yeniden inşası ile çözülebileceğini düşünmektedir. Bunun için Abbâsî devletin devrim ortamından hızla çıkarak istikrara kavuşması ve sürekliliğinin sağlanması için halifeye ordu, dini politika, hukuk sistemi, maliye ve bürokratik yapılanma olmak üzere beş temel konuda ve alanda teklifler sunmaktadır:

1) *Ordu*: İlk olarak Abbâsî ihtilalini gerçekleştiren Horasanlılardan (*Ehl-i Horasan*) oluşan "ihtilal ordusunun" devlete bağlı nizamî bir orduya dönüştürülmesi ve yeni kurulmakta olan Abbasî devletinde, eskiden olduğu gibi kabile ordusundan nizami, eğitilmiş, maaşlı bir orduya geçiş önerilmektedir. Bu çerçevede ordunun sistem içindeki konumu, eğitimi ve siyasetle ilişkisi için yapılması gerekenler ele alınmaktadır.

2) *Din Politikası*: Emevîlere muhalif Dini-Politik gruplar olan Haricilik, Şia ve Sünni gruplar ile devletin sağlıklı bir ilişkisini temin için ana ayrışma ve ihtilaf konuları olan "din-akıl" ve "din-devlet" ilişkilerini dini-siyasi bir açıdan ele alarak konu hakkında oldukça dikkat çekici yorumlar yapar. Bu alanda devletin "doğru bir din yorumunu!" temel almasını önerir ve buna giden yolları ve şartları

tartışır.

3) *Hukuk*: Yazar hukuk alanında yaygın bir kaos yaşandığından bahseder ve buna son vermek için; Kur'an, sünnet, kıyas ve icma gibi kavramlar henüz metodolojik bir kategori olarak oluşmadığından ve daha sonra teşekkül edecek olan İslam hukuku usulünün bu ana başlıklarında yeterli bir kesinlik ve yaygınlık olmamasından dolayı; bu alanda yaşanan problemlerden hareketle devletin merkezi bir hukuk sistemi kurmasını ya da modern anlamda anayasa(!) (*ümmül-kitab*) hazırlamasını önermektedir. Onun bu önerileri, bağımsız bir şekilde gelişen İslam hukukunun Emevîler devrinde hangi problemleri yaşadığı ve nasıl bir gelişim seyri izlediğinin tarihini veren bir belge niteliğindedir. Ayrıca teşrii devletleştirerek bunun için halifeye hukuk işlerinde Irak fıkıh ekolünü, muhtemelen Ebu Hanife ve çevresinin henüz teşekkül aşamasındaki ekolünü benimsemeye çağırır.

4) *Bürokrasi*: Yazar ihtilalden sonra devletin belli başlı büyük eyaletlerinin genel bir değerlendirmesini yapar: Ensar ve Muhacir torunlarının ve Hz. Ali evladı taraftarlarının yaşadığı Hicaz; yeni idarenin merkezi ve eski muhalefeti temsil eden Irak; yıkılan Emevîleri temsil eden Şam ve Mısır; ihtilali gerçekleştiren ve ihtilalin ana vatanı olan Orta Asya ve İran'ı temsil eden Horasan ve ihtilale esas destek veren güneyli kabileleri (Kaysiler) çağrıştıran Yemen gibi devrin temel eyaletleriyle özdeşleşen siyasi-sosyal güçlerin o dönemdeki devlete bakışlarını ortaya koyar. Daha sonra bunlarla yeni kurulmakta olan Abbasilerin nasıl bir ilişki kurması gerektiğine dair değerlendirmeler ve önerilerde bulunur. Özellikle iktidarın kimlerle paylaşılacağı konusu tartışırken, yukarıdaki saydığı bölgelerden hangisinin güçlü bir merkezî bürokrasi ile Abbasî ailesine yönetimde yardımcı olacaklarını belirlenmeye çalışır. Halifeye idarede yardımcı olacak yakın dostları ve diğer kimseler için "sahabe" kelimesini kullanır ki risale esas adını bu kelimedenden alır.

5) *Ekonomi*: Emevîler devrinde ve ihtilal döneminde yeterince bozulan ekonomik yapıyı düzeltmek için yazar, köklü bir vergi ve toprak reformu yapmasını önerir. Özellikle vergi sisteminde eskiden beri yaşanan olumsuzluklara dikkat çekerek, askerlerin mali sistemin dışına çıkarılması, vergi toplarken yarı nakdi bir sistemle fiyat hareketlerinin kontrol altına alınması gibi bir dizi öneri sıralamaktadır. Burada yazar, temelde fetihlerden beri süregelen ganimet ve rant ekonomisi yerine, artık üretime dayalı daha sağlam bir tarımsal sisteminin kurulmasının ön şartlarını ve devlet için faydasını ortaya koymaktadır.

Yazar, bütün bu konuları ele alırken, sadece olumsuzlukları şikayet etmekle ve nazari düşünceler sunmakla yetinmiyor, aynı zamanda problemleri ortaya koyduktan sonra, sosyo-politik değerlendirmelerde ve tavsiyelerde bulunarak sistematik bir şekilde pratik çözümlere gitmektedir. Önerilerini de bir bürokrat formatı içinde İslâmî düşünce çerçevesinde kalarak geniş bir bilgi birikimi ve tarihsel analiz üzerinden geliştirmektedir. Kanlı bir devrim sonrası isyanlar, katliamlar ve iktidar mücadelelerinin her tarafı kasıp kavurduğu bir dönemde ya-

zılmasına rağmen, önerilerinin hiçbir yerinde şiddet ve tehdit unsuruna rastlanmamaktadır. Ayrıca, *Risâletü's-Sahâbe* İslam toplumunun çok yönlü köklü değişimlere sahne olduğu bir dönemde yazıldığından, devrin değişim dinamiklerine ve yapısal dönüşümlerine dikkat çekmektedir.

Yazar, söyledikleri ile yaşadığı zamanın problemlerinden hareketle geleceğe yönelik bir "ufuk turu" yapmaktadır. Önerilerinin gerçekten dikkate alınıp alınmadığı konusu hala tartışılmaktadır. Fakat Abbasilerin ilerleyen tarihlerindeki olayların bu risalenin öngördüğü doğrultuda gelişmesi; ya önerilerinin büyük nispette dikkate alındığını, ya da İbnü'l-Mukaffâ'nın devrin değişim dinamiklerini doğru bir şekilde yakalayarak isabetli önerilerde bulunduğunu gösterir. Bize göre her ikisi de geçerlidir; buradaki öneriler olayların en makul tarafını ve tarihin akış yönünü işaret etmektedir. Yazar da bu doğrultuyu yakalayarak siyasi tekliflerini sistemli bir şekilde sunmuştur. Bundan dolayı Abbasilerin kuruluş dönemini anlamak için, ya da bir Abbasi tarihi yazılırken, mutlaka bu Risâlenin çizdiği ufuk çizgisi ve çerçeve, bir hareket noktası olarak alınmalıdır.¹⁸ Bu bakımdan tercümesini sunacağımız *Risâle*, sadece müellifin nazari düşünceleri yönüyle değil, aynı zamanda yazıldığı devrin yapısal tarihini ve değişim dinamiklerini anlamamıza yardımcı olacak bir itirafname niteliğindedir.

Tercümesini sunduğumuz bu Risale, Arap edebiyatının en eski nesir örneklerinden biri kabul edilir. Bundan dolayı, metin konuşma diline yakın bir üslubu ile kaleme alınmıştır. Ayrıca yazar, cümleleri halifeye hitaben kurduğundan, doğal olarak yazıldığı dönemde herkes taraftan bilinen pek çok verili duruma atıfta bulunmaktadır. Bu türden göndermeler de sık sık zamirlere yüklenmektedir. Bütün bunlar doğal olarak metnin anlaşılmasını zor bir duruma sokmaktadır. Dolayısıyla bu metnin tam olarak anlaşılabilmesi için yazıldığı dönemi ve buradaki göndermelerin karşılığını bilmek gerekir. Bundan dolayı da tercüme yaparken metne bağlı bire bir tercüme yapmak imkansız olduğundan, mefhumu anlaşılır bir şekilde ortaya koyabilmek için yorumlu tercüme metodunu kullanmak zorunda kaldık. Tercüme içindeki başlıklar da tarafımızdan konulmuştur. Ayrıca metnin daha iyi anlaşılabilmesi için olayların tarihi arka planını veren yukarıdaki takdimi yazmayı zaruri gördük.

RISÂLETÜ'S-SAHÂBE'NİN TERCÜMESİ: *

Halifeye Dua:

Allah Emîru'l-Mü'minîn'e istikamet versin, nimetini tamamlasın, onu esen-

¹⁸ Burada tercümesini sunduğumuz *Risale*'de dile getirilen fikirlerin kökleri ve tarihi bağlamı içinde kapsamlı bir değerlendirmesi ve yazarın kendi zamanına ilişkin kapalı göndermelerinin tarihi delaletleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, "Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve "Risâletü's-Sahâbesi", s. 117-148.

* Risâlenin tercümesinde şu tahkikli neşrini esas aldık: Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Resâli'l-'Arab*, Mısır 1937, III, 25-47. Bu metnin tercümesi sırasında büyük desteğini gördüğüm Şerif Eroğlu'na şükranlarımı sunuyorum.

lik ve rahmetle donatsın ve onu korusun. Emîru'l-Mü'minîn ilmiyle, bilgisiyle sormayı ve dinlemeyi birleştirir. Şerli yöneticiler ise cehaletle birlikte kendini beğenmişlik ve biğaneliği şahsında barındırırlar. Emîru'l-Mü'minîn halkın işlerini yürütmeye kurallara dayanırken; kötü yöneticiler rahatlıkla yetinirler, kuralların ihlâline rıza gösterirler; halka karşı kurtları musallat ederken birisinin bir bilgi ve görüş ile onlara cüretkar davranması karşısında mazeretleri yoktur. Allah Emîru'l-Mü'minîn'e düşmanlarını yok ederek, hastalığına şifa vererek, yer yüzünde iktidarını sağlamlaştırarak ve hazinelerini bahşederek, kuruntu, böbürlenme ve mala gönül bağlamaktan korumuştur. Kendisine sığınanların zayıflığından yaralanma ve nefsi isteklerini tatmin etmekten de korumuştur. Allah, Emîru'l-Mü'minîn'i bu tür şeyleri küçümseme hakir görmekle yüceltmıştır. Bu da mutluluğun en açık göstergelerinden ve hayra yönelten en başarılı yardımcılardandır.

Allah(c.c) bize Yusuf b. Ya'kub'un kıssasını şöyle anlatır: Allah(c.c) ona olan nimetini tamamlayıp, hükümlerini verip, olayların yorumunu öğretip, dağınık işlerini toplayınca; kardeşlerine ve ebeveynine göz aydınlığı(mutluluk) verince; nimetinden dolayı Allah'a hamdü senada bulundu. Sonra içinde bulunduğu durumla ilgili sordu; ölüm ve sonraki hayatın daha önemli olduğunu anladı ve şöyle dedi: " Benim canımı Müslüman olarak al ve beni salihlere dahil et. (Yusuf Suresi 101)

Emîru'l-Mü'minîn'in sadece kendisine ulaştırılması gereken bilgi ve haberlerin açıklanmasında, bilgi sahiplerini cesâretlendirme konusundaki tavrını bilmekteyiz. Görüş sahibi bu kimselerin haber verici ve hatırlatıcılıktan öte bir vazifeleri yoktur. Bütün söyleyeceklerimiz inşallah Emîru'l-Mü'minîn nezdinde kabul görür. Böylece akıl sahibi kimseleri, görüş ve düşüncelerini geliştirmeye teşvik ederek, Allah'ın inâyetiyle şimdiki durumdan ve geçmişin olaylarından dersler çıkarılır ve ümmetin işlerinin ıslâhında kullanılmasına vesîle olur. Keşke bütün bunlar, Emîru'l-Mü'minîn'in elinde olsa. Çünkü tamah çalışmayı, yeis ise tembelliği beraberinde getirir. Ne zaman ki insanların ümitleri zayıflarsa, huzur ve zenginlik kaybolur; çünkü ümitsizlik göstermek acziyettir. Ümit var olmak ise ihtiyatlı ve hazırlıklı olmayı gerektirir. Maalesef bu konularda ne biz, ne de atalarımız, insanları anlayamadık; düşünceden kopuk, ağızları kapalı ve onları boş ve değersiz gördük.

Islah çalışmalarına önem veren bir yönetici düşünün. Önemmediği ve ıslahat yapacağı konularda kendinin hiçbir görüş ve kanaati yok. Görüşü olduğu durumda da ne bir irâde, ne de bir hazırlığı var. Buna rağmen ya üstün düşüncelere ve görüşlere güvenmiyor, ya da elindeki servet ve imkânları kendi görüşünde olanları tercih ediyor, aykırı olan diğerlerini dikkate almıyor. Çoğu zaman bir yönetici, etrafında ona iyi işlerde yardımcı olmayan danışmanları ile dener. Bu danışmanların, işlerin yapılmasında büyük rolleri olduğundan vâlinin/yöneticinin onları yerlerinden uzaklaştırma imkânı da yoktur. Ayrıca dış devletlerin hücum korkusu ve onların elindeki imkanların azalmasından ortaya

çıkacak fesattan dolayı görevden alınmaları da zordur. Özünde adalet üzere olmayan günahkar halkın durumuna gelince, birbirlerine insafı olmayan parparça bir halk; baskıcı davrandığında sızlanır, buna karşılık yumuşak davranıldığında ise şımarırlar. Bütün bu kötü sıfatlardan Allah (c.c.) Emîru'l-Mü'minîn'i temizledi. Allah ona niyetinde, kudretinde ve azminde ne varsa verdi. Herkes de dâimâ bunu görmektedir. Öyle ki âlimler bir yana, câhiller bile bu durumun farkındadır.

Allah (c.c.) Emîru'l-Mü'minîn'e, yönetimde ona ortak olmak isteyenleri bertaraf etmede yardım etmiş, ona en güzel idâreyi lütfetmiştir. Allah Emîru'l-Mü'minîn'i, düşmanlarının kendi aleyhlerine işledikleri delillerle ve verdiği kararlarda onun rızâsına uygun şeylere tâbi olma konusunda verdiği irâde kuvvetiyle, düşmanlarını bertaraf etti ve rakiplerinden emin kıldı. Yine Allah'ın ona verdiği yumuşaklık ve bağışlamayla halkın boyun eğmesini sağladı. Bundan dolayı halktan birine yumuşak davranması, onun zaâfiyetinden veya hoş görünmek istemesinden dolayı değildir. Aynı şekilde birisine sert davranması, sonra da onu bağışlaması; kendi nefsi için kızdığından veya kuralları deltiğinden kaynaklanmaz. Bilakis, suçlu oldukları için böyle davranmıştır. Bütün bunların delilleri ile şâhidi vardır. Bunun dışında söylemek istediğimiz pek çok mezîyetleri vardır. Fakat bizim bütün bu özellikleri zikretmememizin sebebi, Emîru'l-Mü'minîn'i övmek için tâyin edilmiş gibi bir intiba vermekten çekinmemizdir. Aslına bakılırsa zikrettiğimiz bu özellikler, gerek güçlü gerek zayıf, hem dünya hem âhiret, hem bugün hem yarın, hem halk hem de seçkinler için, eğer karakter hâline getirilebilirse ne güzel huylardır.

Beklentimiz odur ki Emîru'l-Mü'minîn'in -Allah ümmetini onunla islah etsin-bundan sonra, hâkimiyeti altındaki halkın işlerinin düzeltilmesi konusunda bazı vâlileriyle daha fazla ilgilenir, islah konularına daha çok önem verir. Açıkça görüyoruz ki, Emîru'l-Mü'minîn, ümmetin işlerine yine en fazla önem veren kimsedir. Öyle ki bizim herhangi birimizin kendi âile işlerine verdiği önemden daha fazlasını O devlet işlerine veriyor. Aksi takdirde hiçbir hedef gerçekleşmez, işler gelişmezdi. Bütün bunlar ancak Allah'ın verdiği kuvvetle mümkün olur.

İHTİLAL ORDUSU MESELESİ:

Emîru'l-Mü'minîn'e hatırlatılması gereken işlerden biri de Horasanlılardan oluşan ordunun durumudur. Onlar öyle bir ordudur ki, İslâm'da onlar gibisi hiç görülmedi. İnşallah onların bu güç ve kuvveti fazîletleri ile tamamlanır. Bu askerler itaat etmeyi bilirler. İnsanlar nezdinde fazîlet/şeref, namus ve iffet sahibidirler. Fesattan uzak dururlar, âmirlerine boyun eğerler. Bu hal ve özelliklerin onların dışındaki kimselerde bulunduğunu bilmiyoruz. Onların eğitilmesi gereken konular şunlardır: Ellerinin, düşüncelerinin ve konuşmalarının düzeltilip pekiştirilmesidir. Çünkü bunların içinde değişik millet ve bölgeden, müfrit ve taşkın kafalar, her şeyden şüphelenen fakat yine de itaat eden kimseler vardır. Herhangi bir topluluğa hükmeden kimse eğer onların görüş, söz ve yaşayışla-

rında uyumlu olup - olmadıklarını bilmiyorsa; böyle bir kimse, bütün görenleri dehşete düşüren aslana binmiş bir kimseye benzer. Elbette aslana binmiş olan kimse herkesten daha çok korku içindedir/olmalıdır.

Eğer Emîru'l-Mü'minîn askerlere bilinen iyi şeyleri (ma'rûf), açık, kısa ve veciz bir şekilde yazar, yapmaları gereken her şeyi kapsayan, yasaklanması gereken her şeyi açık ve anlaşılır bir dille açıklayan; gerekçeleri fazla uzatmayan bir emirname şeklinde yazarsa ve halkı yöneten (hukemâ) insanlara bunu ezberlettirirse; o zaman sıradan kişiler dahi bu kurallara uyar. Bu emâname ve bildiri, inşallah onların düşüncelerini düzeltir, başkalarına karşı delil teşkil eder, Allah indinde de mâzeret olur. Bugün Emîru'l-Mü'minîn'in komutanlarından konuşanların çoğunun umûmiyetle sözleri, âmirlerinin söyledikleri şeyler hakkındadır. Eğer Emîru'l-Mü'minîn dağlara yürü dese yürür, namazda kibleye ters dön dese dönerler. Bu sözlere, muhâlif olanlar bile kolay kolay rıza göstermez, dinleyenin kulağına girmez, çoğu kereler bu sözü işitenlerin kalbinde şüpheler uyandırır. Müslümanların arasından adalet ve vicdan sahiplerinin söylediği sözler, işlerin yapılmasında daha etkili olur, sultana şeref verir ve muhâlif olanların bastırılmasında daha güçlü tesire sahiptir. Aynı zamanda muvâfakat edenleri memnun eder, Allah indinde de mâzeretlerini geçerli kılar.

AKIL-DİN VE SİYASET:

Biz bir kısım insanların şöyle dediğini işitiyoruz: "Allah'a isyan konusunda kula itaat yoktur." Onlar bu sözü çarpıtarak ve üzerine kendilerinin şu görüşünü binâ ederek şöyle derler: "Eğer devlet başkanı bize Allah'a isyanı emrederse, ona isyan edilir. Eğer devlet başkanı Allah'a itaati emrederse, o zaman ona itaat edilir ve itaate layıktır. Eğer bir devlet başkanına yaptığı kötülük ve haksızlığından (ma'siyet) dolayı isyan edilmişse, başkasına itaat edilir. Artık önceki devlet başkanı (İmam) ve diğerleri, kendilerine itaat hususunda eşittir." Bu meşhur söz, şeytanın, insanları itaatten çıkarmak için fırsat bildiği bir araçtır. Böylece insanların uyacağı bir örnek bulunmamış, işlerini yürüten devlet başkanı ortadan kalkmış ve toplumu düşmanlarına karşı kendi içinde zayıflatmış olur.

Bir başka gurubun ise şöyle dediğini duyuyoruz: "Biz devlet başkanına her konuda itaat ederiz ve bu konuda Allah'a isyan veya itaat olup olmadığını araştırmayız. Bizden herhangi birisi, onlardan hesap da sormaz. Onlar ilim ehli, bilgi sahibi ve idareden sorumlu (Vülâtü'l-emr) olan kimselerdir. Biz onların tebaasıyız; üzerimize düşen de itaat etmek ve teslimiyetten ibarettir." Bize göre bu ikinci grubun görüş ve sözleri de sultanı/devleti değersizleştirmek ve itaat etmenin değerini düşürme noktasında, en az birinci grubun görüşleri kadar zararlıdır. Çünkü böylesi sorgusuz, mutlak bir itaat, Allah'a isyan etme ve haramları helâl sayma gibi şeylere kapı aralayarak çok daha çirkin ve fâhiş sonuçlar doğuracak noktalara sürükleyebilir.

Fazîlet ve görüşlerinde isâbet sahibi kimseler ise bu konuda şöyle demek-

tedirler: "Allah'a isyan konusunda mahlûka itaat yoktur" diyen kimseler prensip olarak doğru söylemektedirler. Fakat devlet başkanına itaat etmeme ve ona itaati hafife alma konusunda aynı haklılığı gösterememişlerdir. Devlet başkanına itaati gerekli görenler, bu itaati tahkik ederlerse, onlar da isâbetli davranmış olurlar; ancak bilmedikleri halde bütün işlerde itaati müphem kılmakla yanlışlardır.

Bizim görüşümüze gelince, elbette Allah'a isyan konusunda devlet başkanına itaat edilmez. Kesin itaat gerektiren konular ise Allah'ın kullarına yorum hakkı (ruhsat) vermeden koyduğu farzlar (Azâimü'l-ferâiz) ve nasslarla kesin olarak belirlenip, o konuda başkasına yetki vermediği cezalardır. Eğer devlet başkanı, namazı, orucu, haccı ve hadd cezalarının uygulanmasını yasaklar, Allah'ın haram kıldığı şeyleri mubah kılsa, bu konularda onun emir verme ve yetki kullanma hakkı yoktur; kendisine itaat edilmez.

Bizim tespitlerimize göre, devlet başkanına itaat edilmesi gereken ve bunların dışında itaat edilmemesi gereken alanlar şunlardır: Hakkında açık nass bulunmayan ve karar verme yetkisini Allah'ın devlet başkanına verdiği, kendi görüşü ve düşünceleriyle yapması gereken yönetimle ilgili işleridir. Bunlar; savaş açma, ateşkes ilân etme, vergi toplama, dağıtma, görevliler tâyin etme ve azletme, hakkında âyet ve hadis olmayan bu gibi konularda kanun koyma vs. gibi konularında sadece devlet başkanı yetkilidir; ona itaat etmek zorunludur. Aynı şekilde Kur'an ve Sünnete göre cezaları infaz etmek, düşmana karşı savaş ilân etmek ve savaş stratejilerini belirlemek, Müslümanlar için vergi ve ganimet alıp yine onlara dağıtmak, devlet başkanının yetkileri içindedir. Bu ve benzeri konular, Allah'a itaati vacip kılan şeylerdir. Bu konularda devlet başkanı dışında başka hiçbir kimsenin yetkisi yoktur. Bu ve benzeri konularda devlet başkanına isyan eden veya onu yalnız bırakan kimse, aynı zamanda kendini de helâk eder. Bundan dolayı "akıl ve din" konusu birbirinden ancak Allah (c.c.)'ın verdiği delillerle (burhân) ayrılır.

AKIL VE DİN

Allah, insanların istikrarlı yaşaması, dünya ve ahiret hayatının esenliği için din ve akıl'ı insanlara iki haslet/nimet olarak vermiştir. İnsanların akılları -her ne kadar Allah'ın insanlara verdiği büyük bir nimeti ise de- hidâyeti öğrenme ve sahiplerini Allah'ın rızâsını kazanma derecesine, ancak Allah (c.c.)'ın onlara gönderdiği, yolunu gösterdiği, akıllarının yetersizliğini tamamlayan bir din ve onlardan gönüllerini açarak hidâyet verdiği kimseler ile mümkün olur. Ayrıca, eğer Allah'tan gelen bu din, Hz. Peygamberin gönderilişinden kıyâmete kadar gelecek olan insanlar için geçerli olan hükümler, düşünceler, emirler ve insanların karşılaştığı bütün işlerde, bir harfini bile fedâ etmeden, sadece "azîmet" yoluyla dînî hükümlerini göndermiş olsaydı; o zaman onlara tâkatlerinin üzerinde bir sorumluluk yüklenmiş olurdu. Dolayısıyla kulaklarının duyma, kalplerinin (akıllarının) anlama kapasitesini aşan şeyler onlara gönderilmiş olurdu. So-

nuçta Allah'ın nimet olarak verdiği akıl ve zekâları, karşılaştıkları şeyden dolayı hayret ve şaşkınlık içinde kalırdı. Bu durumda akıl ve idrak, hiçbir konuda kullanılmayan, işlevsiz bir şey olarak anlamsız hâle gelirdi. Akıl, bu yapı içinde sadece Kur'ân-ı Kerim'in getirdikleri şeylerde kullanılmakla sınırlı kalırdı.

Halbuki takvâ sahiplerinin "Eğer Allah bizi hidâyete erdirmeseydi biz hidâyete eremezdik"(Araf Suresi 43) sözlerinde olduğu gibi, Allah insanların bütünüyle akıl yoluyla anlayamayacağı dîni bir nimet olarak vermiştir. Daha sonra dînin nassla belirlenmiş hususları dışındaki iktidar, yönetimle ilgili konular, insanların akıl yürütmesine bırakılmıştır. Bu yaklaşıma göre siyâsi karar yetkisi de yöneticilere (Ulu'l-emre) bırakılmıştır. Diğer insanların ve halkın bu konudaki yetki ve sorumluluğu, sadece istişâre ânında görüş ve kanaatlerini açıklamak, kendilerinin bir konudaki görüşüne başvurulmak için davet edildiklerinde icâbet etmek, gıyâbında da nasihat ve itaat etmekten ibârettir. Yöneticiler ise ancak azîmet ile hükmedip ve bu anlamdaki sünnetlerle hükmettiği takdirde itaat edilmeyi hak eder.

Sonra herhangi bir kimse, Emîru'l-Mü'minîn'in âilesinin diğer âile ve başka insanlara karşı üstünlüğünü ispat konusunda bir söz veya bunun dışında söz edilmesi gereken bir ispat ararsa, bu ispat hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak derecede açık bir ifâde ile kelâm-ı fâzıl'da(!) mevcuttur ve bilinmektedir. Allah'a hamdolsun ki bu konudaki deliller sâbit, emirler açıktır

ORDUNUN ISLAHI:

İncelenmesi gereken şeylerden birisi de ordunun islâhı meselesidir. Ordu mensuplarından hiçbirinin vergi (toplama) işinde görevlendirilmemesi gerekir. Çünkü haraç görevi, ordu mensuplarını ifsat eder. İnsanlar, genellikle ordunun haraç/mâliye işlerinden uzak tutulmasını ve bu tür görevlerin onlardan alınmasını istemektedirler. Çünkü onlar kural tanımazlar, belâlı ve kaba kuvvete başvuran kimselerdir. Eğer onların eline, topladıkları dînar ve dirhemler geçerse, ona hile yaparlar. İhânetleri ortaya çıktığı zaman ise sorgulanamazlar, çünkü kendilerinin her söz ve nasihatleri geçerli olur, itaati gerektirir. Eğer askerler halk ile haraç işlerinin arasına girerse, onları yoldan çıkarır. Vergi vazifesi ise boyun eğmeyi, aşağılanmayı ve cezâlandırılmayı gerektiren bir görevdir. Halbuki ordunun konumu onurlu ve şerefli bir konumdur.

Ordu ile ilgili düşünülmesi gereken bir konu da mevcut komutanlarından bazıları daha ehliyetli kimseler olduğu halde bu kimselerin değerlendirilmemesidir. Eğer bu gibi kimseler değerlendirilirse, orduya daha büyük bir güç ve kuvvet gelir. Ayrıca bu durum, onların hem üstleri (komutanları) ve hem de altları (askerler) için faydalı olur. Ayrıca bunlara kitap ve sünnet üzere emânete riâyet, gûnahtan uzak durma, zevk ve eğlence erbâbından ayrılma gibi huyların öğretilmesi; iyi niyet, mütevâzilik, aşırı kibirlilerin şekil ve kıyâfetinden uzak durma gibi Emîru'l-Mü'minîn'in bizzat kendisinin uyguladığı özellikler kazandırılmalıdır. Emîru'l-Mü'minîn'in müsriflerden ve lüks hayat düşkünü kimselerden

iğrendiği; iyi niyet sahibi, mütevâzilik yapan kimseleri sevdiği; cimrilikle mal biriktirmeyi, kokular, giyim - kuşam, kadın ve makam peşinde koşarak müsriflik yapmayı kerih ve hatâli gördüğü hareketlerinden ve ifâdelerinden anlaşılacaktır. Böylece Emîru'l-Mü'minîn, meşrû bir şekilde iyilik yapan ve ihsanda bulunan insanları, diğerlerine tercih eder.

Maaşlar ve Piyasa:

Ordu ile ilgili meselelerden biri de askerlerin maaşı meselesidir. Emîru'l-Mü'minîn, bu konuda üç ay, dört ay veya uygun gördüğü ve kendilerinin de bildiği belli bir takvim belirlemeli ve maaşların bu vakitte ödenmesini emretmelidir. Ayrıca ordu mensupları için bir dîvan kurulmalı ve her birinin isimleri bu dîvândaki defterlere kaydedilmelidir. Böylece herkes maaş alacağı vakti bilmelidir ki bu sûretle gecikmeden kaynaklanan şikâyetler de kesilmiş olur. Ordu mensupları içinden herhangi birisinin maaş konusunda söylediği bir kelime dahi olsa, bu söz yeterince önemsenmeli, hafife alınmamalıdır. Çünkü bu söz hepsinin gözünde büyüyeceğinden, bu kapı hemen kapatılmalıdır. Bununla birlikte Emîru'l-Mü'minîn, askerlere verilen maaşların çokluğunun ve orduya ayrılan paranın miktarının büyüklüğünün farkındadır.

Bu vergi (toplama usûlü) eğer fiyatları yükseltiyorsa, ekonomik durgunluk ve fiyatların değer kaybı kaçınılmazdır. Çünkü Her malın kıymetli olduğu bir zamanı vardır. Irak'ta toplanan vergilerin revaçta olduğu durum da fiyatların yükseltilmesiyle olur. Fakat bugün ordu, fiyatların yükselmesinden dolayı (aldığı maaşla daha az erzak alabildiğinden) daha fazla maaşa ihtiyaç duymaktadır. Bu konuda yapılması gereken en iyi tedbir, ne toprak sahibi üreticilere zarar vermeli, ne de hazinede bir azalmaya yol açmalıdır. Ancak Allah'tan gelen afetler hâriç. Böyle olduğu takdirde daha önce az parayla satın aldığı aynı şeyleri, fiyatlar yükselince daha çok parayla satın alırlar. Bu sebeple ben diyorum ki, Emîru'l-Mü'minîn eğer maaşların bir kısmını yiyecek, bir kısmını da hayvan yemi olarak belirler, bu şekilde askerlere verilecek maaş kıymetleri takdir edilmek suretiyle ödenirse; o zaman yiyecek ve yemin değeri, onlara verilecek paranın değerine denk düşecektir. Bu şekilde onların maaşlarında, fiyatların dalgalanmasından kaynaklanan, hiç arzu etmedikleri görünür ânî azalmalar da olmayacaktır. Bu uygulama düşmana saldırı durumunda orduya bir güç, maaşların gecikme zamanında ise askerlerin hazineye karşı anlayışlı davranmalarını sağlar. Artık fiyatlar yükselse bile bu artış nispetinde kayıpları telâfi edileceğini bilirler.

En temel konulardan birisi de, Allah'ın izniyle gerek Horasan'da, gerek orduda, gerekse uzak eyâletlerde olup biten olaylar ve gizli dönen dolaplar, hiçbir surette Emîru'l-Mü'minîn'den gizlenmemelidir. Bununla ilgili harcamalardan kaçınmamalı ve bu haberleri getirecek kişilerin yalnız dürüst kimselerden seçilmesi gerekir. Şayet bu ve benzeri durumlar terk edilirse, dürüst olmayan kimselerden yardım ve bilgi almaya yöneltir ki bu daha zararlı olur. Böylece Emîru'l-Mü'minîn, doğru olmayan sözlerle yönlendirilmiş ve yanlışa sürüklenmiş olur

Basra ve Kûfe:

Emîru'l-Mü'minîn'e hatırlatılması gereken önemli konulardan biri de şu iki eyâletin (Basra ve Kûfe) durumudur: Onlar, Horasan halkından sonra Emîru'l-Mü'minîn'e yardımda ve taraftarlıkta en yakın halktır. Bunlar Horasanlılarla iç içe ve beraber yaşamaktadırlar. Emîru'l-Mü'minîn onların doğruluk ve bağlılıklarını inceler. Eğer onlar hakkında öğrenmek istediği şeyler olursa, bu konuda Horasanlılardan yardım isteyebilir. Böylece Arap-Acem münâsebetleri ve bu iki eyâletteki Horasanlıların durumları gibi zor ve karmaşık meselelerden haberdar olur.

Irak Bölgesinin Üstünlükleri:

Irak halkındaki fıkıh, akıl, iffet, düşünce, güzel lisan vs. şeyler, hiç şüphesiz onların dışındaki kible ehli arasında benzeri, hatta yarısı bile yoktur. Eğer Emîru'l-Mü'minîn dilerse, çevresine almak istediği kimselerde aradığı bütün özellik ve yetenekleri fazlasıyla Iraklılarda bulabilir. Ben, bütün bu özelliklerin onlarda bulunduğu kanaatindeyim. Irak halkı arasındaki bu yetenekler, vaktiyle (Emevîler zamanında) devlet yöneticilerince küçümsenmişti. Çünkü geçmişteki Irak vâlileri, vâlilerin en şerlileriydi. Onların yardımcıları da kendi bölgelerinden aynı onlar gibi şerli kimselerdi. Iraklılar içinde öne çıkan bu rezillerden dolayı Şam bölgesindeki düşmanları bunu fırsat bildiler ve aleyhlerine kullanarak bütün Irak halkını töhmet altında bıraktılar. Sonra bu devlet (Abbâsîler) kuruldu. Sizin dışınızdaki bütün vezir ve bürokratlar (kâtip), kendi yakınlarını görevlendirdiler ya da vazifeler ihdas ederek onlara görev verdiler. Sonuçta mevkii ne olursa olsun, ister halîfenin yakın adamları (sahâbe), ister sıradan bir yetkili, ister güvenlik gerektiren bir makam, ister cihat eden kimseler olsun, Iraklıları ayıplı, istenmeyen, hâin kimseler olarak görmeye başladılar.

Halbuki fazîlet sahibi kimselerin görüşüne göre, işe ehil olanı aramak gerekirdi. Fakat bu durum onları tanıma ve onlardan yararlanmayı geciktirdi. Eğer iktidar sahibi kimseler, atadıkları kişileri tanımadan tâyin ediyor, daha sonra da onu tanıyanlardan soruşturuyorsa, işte o zaman işler rayından çıkar; ehliyetli kimseler görevlerinden uzaklaştırılır. Çünkü insanlar gerektiğinde susarak, yeri geldiğinde konuşarak, yapabildiği en mükemmel riyâkârlıkları ve dalkavukluğu sergileyerek yetkililere kendilerini beğendirmeye çalışırlar. Bu tür gerçekte yetersiz kimseler, tatlı dilleriyle vezirlere iltifatlar yağdıran, gıyaplarında kendilerinin övülmesi için hilekârlıklara başvuran karakersiz ve eksik kişilerdir. Eğer vâliler, ehil olmayan bu kimselerden bir kişiyi atamak için tercih etmeye kalksa, bu tür insanların hepsini yanına çağırır. Bu insanlar da bu görevi umurlar ve büyük bir cüretkârlıkla atılıp talip olurlar. Kendilerinin görevlendirilmesi için vâlinin etrafında dolaşip dururlar, onun kapısında birikerek izdiham oluştururlar. Halbuki bunu gören fazîlet sahibi kimseler onlardan uzak dururlar, onların arasına girmeyi ve onlarla beraber görünmeyi kendilerine yakıştıramadıkları için özenle kaçınırlar.

HUKUKİ SİSTEMİN ISLAHI:

Emîru'l-Mü'minîn'in düşünmesi ve incelemesi gereken konulardan biri de bu iki bölge veya onların dışındaki bölgelerde, mâlî konularda, namus/zinâ ve adam öldürme suçlarındaki hükümlerde had safhaya ulaşmış olan hukuk alanındaki zıtlıklar, farklı uygulamalar ve görüş ayrılıkları meselesidir. Meselâ, Hîre bölgesinde adam öldürme ve zinâ ile ilgili bir suç helâl sayılırken, bu iki suç Kûfe'de haram sayılmaktadır. Bu farklılıklar ve görüş ayrılıkları, Kûfe içinde bile mevcuttur. Hatta Kûfe'nin bir tarafında helâl olan bir mesele, başka bir tarafında haram sayılmaktadır. Öyle ki bütün bu farklılıklar, Müslümanların kanları ve mahremiyetlerini ilgilendiren alanlarda dahi uygulanmaktadır. Yetkileri ve hükümleri geçerli olan kâdılar, bu hükümlerle hükmetmektedirler. Bununla birlikte Irak ve Hicaz'da yaşayan hemen her grup bu konuları incelediğinde, yaşananları tuhaf karşılarlar, sert tepki gösterirler ve kendilerinin dışındakileri küçük görürler. Dolayısıyla bu farklılıklar, akıl sahibi kimseleri duydukları zaman kızgınlığa sürüklemektedir.

a) Sünnet:

Bunlar arasında sünnete sarılmanın gerekliliğini iddiâ eden kimselere gelince, bunlar da sünnet olmayan şeyleri sünnet yapmaktadırlar. Bu durum öyle boyutlara varmaktadır ki, sünnet olduğu zan ve iddiâsıyla, hiçbir delil ve şahit olmadan birisinin kanını dökmeye kadar gitmektedir. Yaptıkları kendilerine sorulduğunda, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler (Eimmetü'l-hüdâ) devrinde bu şekilde kan döküldüğünü söyleyememektedir. Onlara, "bu iddiâ ettiğiniz sünnet üzere hangi kan akıtılmış?" diye sorulduğu zaman, "Abdumelik b. Mervân veya bunun gibi bazı emirlerin böyle yaptığını" söylerler. Aslında bu gibiler, sadece kendi görüşleriyle amel ederler. Kendi görüşlerine bağlılıkları onları öylesi aşırılıklara götürdü ki Müslümanların çok önemli meseleleri hakkındaki görüşlerine, hiçbir Müslüman'ın katılması mümkün değildir. Bu kimseler bu görüşlerinde yalnız kaldığında bile, bir tuhafılık ve acâyiplik hissetmezler. Kitap ve Sünnete dayanmadığını; kendi görüşü olduğunu bildiği ve kabul ettiği halde, görüşünde ısrar ederler.

Eğer Emîru'l-Mü'minîn uygun görürse, bu değişik hüküm ve oluşumların bir yazıyla kendisine gönderilmesini emreder, böylece her bölge veya halkın sünnet ve kıyasla ilgili delilleri kendisine sunulmuş olur. Daha sonra Emîru'l-Mü'minîn bu konuları inceler. Her ihtilafli konuda Allah'ın kendine ilham ettiği görüşleri uygular ve karar verdiği bu görüş ve hükümleri her tarafta mecbûrî hâle getirir, buna aykırı hüküm vermeleri yasaklar. Bunun için kapsamlı bir "Kitap" (Kitâben Câmian) meydana getirilir. Eğer böyle yaparsa Cenâb-ı Allah'tan, doğrusu ile yanlışı birbirine karışmış hükümleri, tek ve doğru bir hüküm olarak çıkarmasını umarız. Temennimiz odur ki Emîru'l-Mü'minîn'in bu görüş ve uygulaması, farklılıkların ve değişik oluşumların birleşmesine vesîle olur. Daha sonra da bu uygulama, inşallah her devrin yöneticileri tarafından tekrar yenilenir ve güncelleştirilir.

b) İcma:

Hükümlerin çeşitli ve farklı olmasının sebeplerine gelince, bu genellikle üzerinde "icma" olmayan ve öncekilerden (seleften) tevârüs eden şeylerden kaynaklanmaktadır. Çünkü bu hükümleri bir grup bu şekilde yorumlarken diğeri başka bir şekilde yorumluyor. Devlet başkanı, bu yorumlardan hangisinin daha isâbetli olduğunu inceler ve adâlete en yakın olanı seçer.

c) Kıyas:

Hükümlerin farklılaşmasının bir diğer sebebi "kıyasa" bağlı kalınarak uygulanmış ve düşünülmüş olmasından kaynaklanmaktadır. Fakat ihtilâfın esas kaynağı, kıyas yapılırken kıyasın ilkelerine uymamaktan ve bir takım yanlışlıkların yapılmasından doğmuştur. Sonuçta hiç alâkasız bir durum ortaya çıkmıştır. İhtilâf ve farklılıklar, bazen kıyasa fazla dayanmaktan da kaynaklanmaktadır. Dînî ve siyâsî konularda bütünüyle kıyasa bağlı kalıp hiç ayrılmayan kimseler, bir yığın açmaz ve ikilem içinde kalmışlardır. Kıyası yapan hep şüphe üzerinde gittiğinden, bizzat bildiği ve açıkça gördüğü kötü işlere boğulmuştur. Kıyası terk etmeyi kerih gördüğü için de ondan kurtulamamıştır. Aslında kıyas yararlı (mehâsin) işlere ulaşmak için kullanılan bir kılavuzdur. Eğer kıyasın rehberlik ettiği ve götürdüğü şey güzel ve ma'ruf bir şey ise kıyasla hükmedilir. Aksine, istenmeyen kötü bir şey ise terk edilir. Arayış içindeki kimsenin amacı, kıyasın kendisi değil, bilakis her hakkı ehline veren, güzel ve iyi işlerdir. İnsanların doğru bildikleri ve her şartta uyup itaat ettikleri şey, zaten doğrunun bizzat kendisidir. Böyle durumlarda kıyasa itibar edilmez; buna gerek de yoktur. Buna rağmen doğruya kıyas yoluyla gidilmek istenmesi durumunda, kıyas elverişli değildir. Bu şuna benzer: Eğer bir adam "bana dâimâ doğru söylememi, hiç yalan söylemememi mi emrediyorsun?" diyen birine karşısındaki, elbette "evet" diyecektir. Sonra, bir zâlimden kaçmış bir adamın yerini göstermesi için bir kimseye "Şu şu konularda doğruyu söyler misin?" denilse ve yerini gösterdiği kişi ele geçirildiğinde zulmedilecek veya öldürülecek ise, işte onun yerini gösterme konusunda kıyasa gidilir. Bu konuda doğru olan yaklaşım, kötü sonuca gidileceğinde kıyası terk ederek herkesçe iyi ve güzel görülen doğruyu söylememesi gerekir.

Şam ve Mısır Bölgesi:

Emîru'l-Mü'minîn'e hatırlatılması gereken bir konu da Şam halkının durumudur. Çünkü onlar, insanların en külfetlileri, düşmanlık bakımından en korkunç ve hilekârlarıdır. Emîru'l-Mü'minîn onlara düşmanlık yapmaz; fakat onların dostluk ve sevgisini de beklememelidir. Onlara yapılması gereken en doğru muâmele, Emîru'l-Mü'minîn'in, onlar arasındaki faydalı olacağına inandığı, ve-fâkâr ve yol gösterici olabilecek kimseleri kendi adamları olarak seçmesidir. Bu gibi kimseler, kendi hemcinsleri arasında düşünce ve yaşayış bakımından temâyüz etmiş kimseler olduğundan; kendilerine teklif edilen görevleri de hemen kabul ederler. Biz, daha önceleri bu durumun benzerini, Şamlılar'ın kendilerine

katılmasını istedikleri Iraklılar arasında görmüştük. Şam halkının Iraklılara vaktiyle yaptıkları muâmeleye şimdi aynen kendileri tâbi tutulacaktır. Nasıl ki daha önce (Emevîler devrinde) insanları mahrum ettilerse, şimdi de kendileri mahrum edilecektirler. Nasıl ki daha önce başka eyaletlerin feyleri onlara gönderiliyorsa, şimdi de onların feyleri başkalarına gönderilecektir. Yönetim kademelerinden, sultanın meclisinden, kürsülerden başkalarını uzaklaştırdıkları gibi şimdi de kendileri bu yerlerden uzaklaştırılacaktır. Aynı şekilde vaktiyle insanlardan esirgedikleri ve sakındıkları dostluklardan, şimdi kendileri uzaklaştırılmaktadır. Onlar, emirlerin halk için hazırlattığı ziyâfetlerin kendileriyle birlikte başkasının da yemesini men ediyorlardı, şimdi kendileri men ediliyorlar.

Eğer Emîru'l-Mü'minîn, kendisi bu ve benzeri bir siyaset takip ederse, ayıpladığı şeye niçin karşı çıkar? Kızdığı şeyi niçin kendisi yapar? O zaman adâlete uygun olarak yapılması gereken, Şam halkının feyelerinin kendilerine verilmesidir. Böylece Şam bölgesindeki harcamalardan artan geliri ve Mısır'dan toplanıp Mekke ve Medine halkına gönderileceklerden arda kalan fazlalığın ve savaşçıların dîvânında az veya çok ne varsa onlara vermesidir. Emîru'l-Mü'minîn belli bir gücü ve özelliği olanlar hariç, aralarında herhangi bir ayırım gözetmeksizin onları eşit yapsın, en azından aralarında az bir fark olsun. Güçlü ve zengin kimselerin külfetlerinin azlığı ve iffet sahibi olduklarından itaatlerini alır. Bilinen belli durumlar dışında, onlardan hiçbirini diğerine üstün tutmaz. Kurulan bu yeni dîvânın, yeni amaç ve hedefleri olmalıdır. Şöyle ki: Şam askerlerinden her birine, kurayla seçilerek bir grup fakîre bakması için eşit olarak dağıtılır. Dağıtılan bu kimseler, sahipleri ölmüş, himâye edecek ve koruyacak kimsesi ve kabîlesi bulunmayan kimselerdir ki böylece hiç kimse açıkta kalmamış olur. Şerrinden korkakları korkutan kimselerin durumuna gelince, ömrüme yemin olsun ki eğer adâletle ile muâmele edilirse, -ki onlar şu âna kadar böyle islâh edici bir tavır görmediler- onların aslında kötülük yapmaya yatkın kimseler olmadığı görülecektir. Allah'a yemin olsun ki bu gibilerin zulmü aslında kendilerinedir; başkalarına zarar vermediklerini yakînen biliyoruz. Emîru'l-Mü'minîn'in otoritesi sonunda onları da saracaktır ve ebediyen devam edecektir. Çünkü her toplumda iktidara karşı çıkan kimseler olacaktır, sonra bu muhâlif duruşları, onların köklerinin kazınması ve teslim olmalarına sebep olur.

BÜROKRASI VE İDARECİLER:

Emîru'l-Mü'minîn'e hatırlatılması gereken konulardan biri de yakın çevresindeki (sahâbe) adamlarının durumudur. Bir yöneticinin yerinde ve doğru karar verebilmesi için, etrafındaki adamlarının, meclislerinin süsü, halkın dili, yardımcılık ve danışmanlık makamlarının şerefi, toplumun seçkinleri olan en iyi kimselerden oluşması gerekir. Emîru'l-Mü'minîn'in hilâfetinden önce, yöneticilerin etrafında son derece kötü ve çirkin işler yapan vezirlik ve kâtiplikler vardı. Bu kimseler, asâleti, ahlâkı ve siyâseti bozan, kötülöklere dâvetiye çıkaran, iyilikleri uzaklaştıran bir biçimde hareket ettiler. Bu sebeple bu tür kimselerle

dostluk, aşağılık bir işe dönüştü. Sonuçta nerede sefih ve alçak insan varsa onlarla dost olduklarından, bunların dışındaki onurlu kimseler uzak durmuşlardır. Nihâyet Ebu'l-Abbas (es-Saffâh) ile karşılaşınca -ki o esnâda ben Basra'nın seçkin ve büyükleri (sulehâ) ile birlikteyim- benim de aralarında bulunduğum bu insanlar Ebu'l-Abbas'a gitmek istemediler. Onların bazıları ortalıktan kayboldu; bazıları da onun gelişinden sonra kötü bir yerde bulunmayı, karşı çıkmaya tercih ederek kaçtılar. Bu konudaki temel bahaneleri, artık katipliğin, davetin ve inisiyatif almanın değerinin ayağa düşmesiydi. Onlar şöyle diyorlardı: "Burası öyle bir yer hâline geldi ki çocuklarımızdan daha az şerefli olanlar, bugün bizi idâre eden emirlerimizin en küçüğünün yanında bile bundan daha aşağı görevlere tâlip oluyorlar. Halbuki bu makamlar, vaktiyle insanların gözünde bir asâlet ve şeref yeri idi. Bugün ise hiç bir köklü asâleti, geçmişi ve kabiliyeti olmayan, falan ve filan kimseleri bu makamlarda görüyoruz. Ey Emîru'l-Mü'minîn! Böyle bir durumda bu görevlere kim tâlip olur ki?! Adâlet; bütünüyle Allah'ın takvâsına dönmek ve her hakkın layık olduğu yere koymak değildir. İşte o zaman sâlih insanlar göreve tâlip olurlar. Eskiden birisi şöyle demişti:

"İnsanların başında bir önderleri yoksa karışıklıklar düzelmez

Câhilleri başlarına geçiren kimseler de kurtulamaz."

Yine bir başkası:

"Onlar Nadr'ı başa geçirdiler. Her kabîlenin akli, başa geçirdiği kimseyle belli olur."

Halîfenin yakın adamları konusunda birtakım tuhafıklar ortaya çıkmış, işin içine haksızlık girmiştir. Tuhaflığa gelince, birtakım kimselerin şöyle dediğini işitiyoruz: "Böyle bir tuhaflığı hiç görmedik; ne bir şeref ve ne de meşhur bir asâlete sahip olmayan kimselerin, halîfenin yakın adamları içinde yer almasından daha tuhaf bir şey görmedik. Üstelik bu kişiler, görüş ve kanaatlerine itibar edilmeyen ve yaşadıkları şehirlerde kötülükleriyle meşhur kimselerdir. Onların çoğu zamanlarının çoğunu zanaatkarlıkla geçirmişlerdir. Bununla birlikte ne bir bela ve musibete, ne de zenginliğe aldırış etmeyen kimselerdir. Böyle olmalarına rağmen bir yakını tarafından onlara öyle yetkiler verilmiştir ki onlar emellerine bu şekilde ulaşmışlardır. Halîfenin yanında Ensâr ve Muhâcîr neslinden bir çok kimseden dahi önceliğe sahip olmuşlardır. Hattâ halîfenin akrabalarının ve Arap eşrâfının bile önüne geçmişlerdir. Bununla da kalmayıp Ben-î Hâşim ve Kureyş'in ileri gelenlerine verilen maaşın iki katı maaş alıyorlar ve kendilerine bol yardımlarda bulunuluyor. Onları bu konuma ve makama getiren şey, ne akrabâlıkları, ne dinde fakih oluşları, ne düşmana karşı vaktiyle gösterdikleri kahramanlık, ne hiç kimsede bulunmayan mahâretleri, ne herhangi bir konuda kendisine duyulan ihtiyaç, ne tedbir ve hazırlığı, ne süvâri oluşu, ne hitâbeti ve ne de derin bilgisidir. Bunların hiçbiri aslâ değildir. Sadece vaktiyle bir kâtibe veya hâcibe hizmet ederken, dînin kendisiyle kâim olacağına onu inandırarak hedeflerine ulaşmak için ona yazdırdığı bir belgeyle emeline ulaşmasından ibârettir. Zaten tuhaflık da burada ya! Atama işlerinde dönen dolaplar ve hak-

sızlıklar ise bundan daha büyüktür. Üstelik buradaki haksızlık özelde Kureyş'i, genelde ise halkı etkilemektedir. Bu durum, şeref ve asâlet sahibi kimseler üzerinde büyük sıkıntılara ve kayıplara sebep olmaktadır. Halîfenin huzuruna girmede, meclisinde bulunmada, kâtiplerin verdiği yardımlarda ve maaşlarda, aralarında tercihte bulunmada, şeref sahibi, asâletli, düşünce ve görüş erbâbı için birçok mağduriyetler söz konusudur.

Halîfenin huzuruna giriş-çıkışlar ve dostluklar, bir kimsenin evinde yaptığı muhabbet ve dostluklara benzemez. Orada çalışanlar da herhangi bir kimsenin evinde çalışan ve her istediğini yapan hizmetçiler gibi değildir. Tam aksine, Emîru'l-Mü'minîn'in kapısı ve meclisi, devlet kapısıdır, meclisi amme meclisidir. Burada, geçmişte önceliğe sahip veya gelecekte etkili olacak meziyet sahipleri hakkında önemli kararlar verilir. Burası, gerek sıkıntı içindeki kimseler ve gerekse zenginler hakkında adâletle hüküm verilen ya da uygun olan kararların alındığı bir yerdir. Haksızlıklar arasında öncelikle kaldırılması gerekenler; zararı umûmî veya daha çok olanlar ile devleti küçük düşüren ve lekeleyenlerdir. Sonra, bu zulümleri kaldırmada herhangi bir güçlük olmadığı gibi, ne bir fitne çıkar, ne halk tahrik olur, ne de insanların gönlünü kırmaya ve onlara zarar vermeye sebep olur.

Emîru'l-Mü'minîn'in yakın adamlarında olması gereken bazı meziyet ve üstünlükler vardır ki, bu özellikler haklı bir itibar kazanma ve halîfenin meclisinde bulunma şerefi verir; vâlilerine, vârislerine ve tâbilerine de asâlet kazandırır. Bunların muhâfaza edilmesi gerekir. Zira bu tür meclislerde sadece ya kendine has özellikleri bulunan kimseler, ya Emîru'l-Mü'minîn'e yakınlığı olanlar, ya şerefî, görüşü ve yaptığı işlerle Emîru'l-Mü'minîn'in meclisinde bulunmayı hak eden, sözleri ile istişâre edilebilecek durumdakiler; ya sahip olduğu kişiliğiyle tanınan ve itibar gören asâlet ve iffet sahipleri bulunabilir. Eğer bunlar ordu mensubu iseler, sultanın adamı olmaya terfi ettirilerek bu meclise katılabilirler; Bunların yanında, takvâ sahipleri, dinde fakih ve islâhatçı kişiler; ne kendine, ne de başkasına hiçbir kötülük yapmamış, kendisini ve başkasını ifsat etmeyen şerefli kimseler olmalıdır. Bu kimseler, kendilerinin yardım ve tavassutuna başvurulduğunda, herhangi bir işi bozmadan ve bir kanâat ve görüşü küçültmeden o kimseye iyilik ve hayır konusunda yeterli olabilen kişiler olmalıdır. Sonunda, sözü edilen halîfenin seçkinleri(sahabe), makamlarına göre yetki sahibi olmalıdırlar ki kâtiplerin onların maaşlarını azaltma ve yükseltme, hâciblerin de onların halîfenin huzuruna alınırken takdim ve tehir yetkisi olmamalıdır.

Emîru'l-Mü'minîn'e hatırlatılması gereken mühim bir konu da kendi âilesi, kardeşleri, amcazâdeleri, Abbas Oğulları ve Hz. Ali'nin soyundan gelen gençlerin durumudur. Bunların içinde öyle kimseler vardır ki eğer onlardan birine büyük ve mühim bir vazife verilirse, o makamı hakkıyla doldurur ve başkalarına da yardımcı olur.

MALİYE VE VERGİ:

Emîru'l-Mü'minîn'e hatırlatılması gereken bir konu da "toprak ve haraç" meseleleridir. Çünkü toprak ve haraç konusu, tehlikesinin büyüklüğü, ilgiye ve yatırıma olan şiddetli ihtiyacı ve (ihmal edildiği takdirde) hızlı bir şekilde bozulmaya yüz tutması bakımından en önemli meseledir. Gerek dağlık, gerek ovalık, gerek köy ve gerekse kasabalar arasında her hangi bir fark da yoktur. Ayrıca vergi görevlilerinin elinde mürâcaat edecekleri kurallar ve hesaba çekilerek muhâsebe edilecekleri esaslar yoktur. Dolayısıyla toprak sahipleri ile devletin görevlilerinin (ilişkilerini düzenleyen) kurallar olmalıdır. Toprak sahipleri topraklarını imar ettikten ve bunun için ellerinden geleni yaptıktan sonra, elleriyle çalıştıklarının karşılığını almaları en tabii haklarıdır. Vergi konusunda her hangi bir kural olmadığı durumlarda vergi görevlileri şu iki şeyden birini yapar: Ya köylüleri sıkı bir tâkibe alarak bulduğu ve ele geçirdiği malları zorla ve şiddetle tahsil ederler; ya da ekili alanın vergisini ekenden alırlar, ekmeyeni bırakırlar; böylece imar eden kalkındırır, harap edeni serbest bırakır. Eyâletlerdeki görevlendirmelerle ilgili yaşanan sorunların temelinde bir süreklilik ve belgelerin olmaması yatar. Vergi miktarları defalarca değiştirilmemiş hiçbir yer yoktur. Bu sebeple bazı bölgelerdeki vergi miktarları hiç bilinmezken, diğer yerlerde sadece bir kısmı bilinmektedir. Eğer Emîru'l-Mü'minîn, köylerin, kasabaların ve toprakların vergilendirilmesi konusunda iyi düşünürse, miktarı belli vergiler koyarak, bununla ilgili dîvanlar kurarak herkesin sorumlu olduğu ve ödeyeceği vergiyi belirli hâle getirirse; vergi memurları çiftçilerden sadece belirlenen miktarı alırlar. Hiç kimse, faydası ve fazlası kendinin olmayacak bir yeri imar etmez. Ümidimiz odur ki eğer böyle yapılırsa bu durum hem halk için faydalı olur, hem üretim artar, hem toprak imar edilmiş olur, hem de vergi görevlilerinin haksızlık, ihânet ve hile kapıları kapatılmış olur. Bu görüşleri açıklamanın bedeli ağır, söyleyeni az, faydası ise uzun vâdelidir. Bundan böyle haraç konusunda sadece Emîru'l-Mü'minîn'in uygun bulduğu kararlar geçerli olmalıdır. Bu konuda daha önce hiç yapılmamış fakat şimdi yapılması gereken şey; tahsildarları serbest bırakmak ve onlara yetki vermek; buna karşın onları sıkı bir teftiş ve gözetim altında tutmak, (gerektiğinde) onları cezâlandırmak ve görevden almak olmalıdır.

Emîru'l-Mü'minîn'e hatırlatılması gereken bir konu da Arap yarımadası, Hicaz, Yemen, Yemâme ve diğer yerlerle ilgili durumdur. Eğer Emîru'l-Mü'minîn'in bu bölgelerden toplanacak olan zekât ve sadaka (öşür) malları konusunda cömert davranırsa, kendi âilesinden veya bir başka kimseyi buralara vâli olarak görevlendirmesi gerekir. Çünkü bu tarz bir uygulama, her yönüyle âdil bir uygulama olur ve bu Allah'ın izniyle Emîru'l-Mü'minîn'e ikram ettiği güzel ve doğru bir görüş olur. Bu düzeni koruyucu görüş; şehirlerde, ordugahlarda, sınır boylarında (suğur)ve taşrada bütün işleri düzene sokar.

ULEMA VE İKTİDAR:

Emîru'l-Mü'minîn'in de bildiği gibi insanlar genellikle kusurludur ve kötülük yapabilecek karakterdedirler. Bu sebeple yaşamak için maişete olan ihtiyaçlarından daha çok terbiye edilmeye ve yol gösterilmeye muhtaçtırlar. Her şehir, her ordu ve bütün sınır bölgesi insanların eğitecek ve onlara doğru yolu gösterecek; fakîh, sünnet ehli, ahlâklı ve nasihat verebilecek kimselere ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar onlara hatâlarını gösterecek, câhillikten kurtulmaları için nasihat etsinler, bid'atlerden men ederek fitnelerden uzak tutsunlar. Ayrıca hiçbir mühim olay onlardan gizli kalmayacak derecede insanlar arasında olup bitenleri araştırırlar. Daha sonra bu durumları ıslah edecekler, kendi kanaatlerine göre kerih gördükleri şeyleri nasihatle ve şefkatle, doğruyu göstererek düzeltirler. Eğer bu iş kendilerini aşarsa, daha güçlü olanlara havâle ederler. Bu kimseler, işlerin yolunda gitmesini ve bozulmadan devam etmesini sağlayan emin kişilerdir. Kanâat ve kararlarını verirken ileriye görebilen ve bir tabip gibi olaylar vukû bulmadan önce olacakları bilebilirler ve görüşlerini açıklarlar. Her toplumda bu gibi seçkin insanlar, halka rehberlik etmek için istihdam edilir ve onurlandırılarak geçimleri temin edilir ve zihnî meşgalelerden uzaklaştırılırlarsa; açıkladıkları görüşlerine itibar edilir, halkın ıslahına yardımcı olurlar. Bu yetkinlik onlarda zaten vardır. İşin iki mühim boyutu vardır: Birincisi; fesatçıların ıslah olmaları, ayrılıkçıların (birleştirici) sevgiye dönmeleridir. İkincisi; kamu hizmeti yürüten kimseler, nasihat edici kendisini izleyen bir göz varmış gibi hareket etmesi, her fısıltıyı şefkatli bir kulak tarafından dinlendiğini düşünür. Durum böyle olunca fesat çıkarmak isteyenler, kötü işlere teşebbüs edemez; zararlı fikirlerini aşılayamazlar. Aşılayamadığından dolayı da Allah'ın izniyle sonuçta güvende olunur.

Kesin olarak biliyoruz ki hiçbir toplum kendi kendine düzelemez ve kurtulamaz; ancak seçkinleri tarafından ıslah edilir. Bu seçkinler de kesinlikle kendiliğinden ıslah olamaz ve kurtuluşa eremez; ancak önderleri tarafından ıslah olunurlar. Bu sebeple insanların çoğu, kendi görüş, kanâat ve bilgisi yeterli olmayacak derecede câhil olduklarından, kendi işlerini bile yürütemeyen kimselerdir. Eğer Allah onların içinden din ve akıl sahibi seçkin bazı kimseler çıkarırsa, (halk) bu kimseleri dinler ve onları tâkip eder. Seçkinler de halkın işlerine önem verir, onu ciddiyetle ele alır, nasihat vererek sabır ve metânetle işleri ele alırlarsa, Cenâb-ı Allah onların bütün bu gayretlerini, bütün toplumun kurtuluşuna vesîle kılar. Ayrıca bu durum ıslâhatçı seçkinleri de cesâretlendirir. Allah da onlara verdiği nimeti artırır; o toplumu bütün hayırlara ulaştırmaya vesîle olur. Seçkinlerin devlet başkanına olan ihtiyacı, halkın seçkinlere olan ihtiyacı gibidir; hattâ daha da fazladır. Çünkü Allah, insanların işlerini devlet başkanı (imam) ile düzeltir; ona karşı çıkanlara boyun eğdirir, görüş ve sözlerinde birlik sağlar, işlerini toplar, onların diğer insanlar arasındaki konumunu yükseltir, hakkını hukûkî yollardan almak isteyenlere sözlerinde güç kazandırarak deliller koyar. İşlerin (zamanla) dirlik düzenliğe girdiğini gördüğümüzde Emîru'l-

Mü'minîn'den tıpkı kendisi gibi öyle şeyler öğrendik ki onların benzerleriyle Cenâb-ı Allah Müslümanların seçkinlerinin yardımlaşmaları, birbiriyle fikir alış-verişinde bulunmaları ve halkın durumunu islâh etmeleri için gayret sağlar. Ey Emîru'l-Mü'minîn! Bütün bunları bekliyoruz. Yine onların bütün halk için olmasını bekliyoruz. Ümidimiz odur ki, bu işlerde çalışan ve gayreti geçen herke-se Allah güç ve kudret verecektir. Durum böyle olunca, kendi kendine yeter, konuşmak isteyen istediğini söyler, gayret eden başarılı olur.

Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâhi'l-aliyyi'l-azîm.

Kaynaklar:

- » Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Resâli'l-Arab*. (I-III), Mısır 1937
- » Cabiri, M. Abid *Arap Aklının Oluşumu*, trc. İbrahim Kalın. İst- 1997.
- » Ceşyîârî, Muhammed b. Abdus, *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*. nşr: Mustafa Sakkâ-İbrâhim
- » Ebyârî-Abdu'l-Hafiz Sa'lebî. Kahire 1401/1980.
- » Cemşid K. C, Hoksi, *Conflict and Cooperation, Zoroastrians Subalterns and Müslim Elitesin Medieval Iranian Society*, (New York: Columbia University Press, 1997), S. 207. Zarrinkub, *Tarikh-i Iran ba d az islâm*, nd ed. Tehran 1976.
- » Daftary, Ferhat "Sectarian and National Movements in Iran. Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early "Abbasid Times", *History of Civilisations of Central Asia*, C. IV/1, Edit; M.S. Asimov ve C. E. Bosvorth, Unesco (trc. Çev; Dr. Mehmet Atalan, "Emevîler Döneminde ve Abbasîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan Ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi Ve Milliyetçi Hareketler", *Kelam Araştırmaları*, IV / 2 (2006), s. 139-158.
- » Demirci Mustafa, *Beytül-Hikme*, İstanbul 1996.
- » Demirci, Mustafa. "Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ Ve " *Risale tû's-Sahâbes i" D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı XXI, İzmir2005*, ss. 120-148.
- » Dominique, Sourdel, "La Biyographie d'ibn al-Mukaffâ d"apres les Sources Anciennes ", *Arabica*, (I-1954), s. 307-323.
- » Durmuş. İsmail "İbnü'l-Mukaffâ", *DîA*, XXI, 130.
- » Gabrielli F, "İbnü'l-Mukaffa", *El III*, 907.
- » Goitein S. D. *Dirasât fı't-Tarihî'l-İslâmî ve'n-Nüzümü'l-İslâmiyye*, İngilizce'den Arapça'ya çeviren: Atiye Kavsî, Kuveyt 1980.
- » Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, trc. Lütfi Şimşek. İstanbul 2003.
- » Hallaf, Hassan Ahmed, *Ta'ribu'n-Nukûd ve 'd-Devâvîn*, Beyrut-1986.
- » İbn 'Asem el-Küfi, *Kitâbu'l-Futûh*, (I-VIII), Haydarabad 1907.
- » İbn Ebî Usaybia. *Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etîbbâ*, thk. Nizar Rıza. Beyrut ty.
- » İbn Hallikân EbH-Abbâs Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtü'l-Ayân*, thk: İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1977.
- » İbnü'n-Nedîm. Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebu Ya'kup İshak (ö.385/995). *el-Fihrist*, thk. Rıza Mazinderânî, Daru'l-Mesire. Beyrut 1988.
- » Jany János, "The Four Sources of Law in Zoroastrian And Islamic Junsprudence", *Islamic Law çand Society (2005)*. XIV 3, s. 291-333.
- » Mer'a , M. Muhammedi. *Nuzumu 'l-Mâliyye ve 'l-İktisadiyye fî Devleti l-Abbâstyye*, Katar 1987.
- » Muhammed Kürd Ali, *Ümerâu 1-Beyân*, Kahire-1948.
- » Rıdvan Seyyid, *el-Ümme ve'l-Cema'a ve 's-Sulta*, Beyrut-1984. s. 101.
- » Söylemez. Mahfuz, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara 2003.